

УДК 821.161.2-029: 82-7 Тют.

Звягіна Г.О.,
кандидат філологічних наук,
Запорізький державний медичний університет
a_zvjagina@ukr.net

ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Анотація

У статті розглядається категорія комічного та способи її реалізації у творчості Григора Тютюнника. Відзначається, що гумористичний дискурс побудований на основі спеціально організованої мовної структури з обов'язковим урахуванням національних рис і ментальних стандартів. Засобами створення комічного у творах письменника є використання неповних речень, вставних і вставлених конструкцій, вживання модальних слів, еквівалентів речень, приєднувальних речень, парцеляції та актуалізації.

Ключові слова: категорія комічного, модальні слова, еквіваленти речення, приєднувальні речення, парцеляція, актуалізація.

Summary

In the article the category of comical and methods of its realization in the works of Grigor Tyutyunnik is considered. The humorous discourse built on the basis of the specially organized linguistic structure with the obligatory account of national lines and mental standards is defined.

Key words: Comical category, modal words, Equivalent Sentences, Joining Sentence, Parcellation, Actualization.

Комічне – стилістична (соціокультурна) конотація, що визначається тематикою, аксіологією, спрямованістю спілкування письменника зі своєю аудиторією через текст, зорієнтований на виявлення невідповідностей або ж алогічних суперечностей у реальному житті, що зумовлюють виникнення сміхового ефекту [8, 3].

Специфіка створення комічного за допомогою мовних засобів у структурі художнього твору цікавила таких вітчизняних та закордонних вчених, як Л. Булаховський, В. Вакуров, В. Виноградов, А. Вуліс, О. Єфимов, Л. Єршов, О. Земська, С. Лук'янов, А. Макарян, Б. Мінчин, О. Морозов, Д. Ніколаєв, Є. Озмитель, Л. Оліфіренко, Б. Пришва [3], В. Санніков, С. Стикалін та ін.

Особливості мови художніх творів Григора Тютюнника були об'єктом дослідження С. Бирик, Г. Гримич, Н. Гут, І. Захарчук, О. Лихачової, А. Смирновою, Н. Тульчинської, Г. Шевченко. Однак спеціального дослідження категорії комічного у художніх творах Григора Тютюнника немає. Тому основне завдання статті вбачаємо у спробі дослідити мовні засоби створення комічного у творах письменника й виявити механізми поєднання у цій категорії культурної семантики та авторської специфіки.

Гумористичний дискурс позначений ментальними рисами і базується на відхиленні від норми в будь-яких проявах: у типових життєвих ситуаціях, моральних стереотипах, національних пріоритетах, а також у

мовному узусі. Мова була і залишається ознакою людського буття і водночас домінантою національної ідентичності. Саме мова визначає особливості національного характеру, що є сукупністю типових, стійких рис, які притаманні нації і сформувалися в ході історичного, соціально-економічного і духовного розвитку.

Домінування почуттів над інтелектом і волею – одна з характерологічних рис менталітету українців, яка пояснюється емоційною наповненістю життя: *“Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа... Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненко, шукаючи собі “ворога”, щоб одвести душу... Ще недавно Параска Шмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері”* [6, 143].

Поряд з емоційністю, відкритістю дослідники відзначають релігійність українців як неодмінний компонент національної свідомості: *“Коли виручку перелічено, Свирид розкладав її між сторінками Євангелія так, щоб знати потім, де яка валюта лежить: десятки – в розділ “Од Матфея”, п'ятірки – “Од Луки”, троячки – “Од Іоанна”, карбованці – “Од Петра”* [6, 179]. Релігійність українців природня, безпосередня і не мотивована сталими богословськими системами [7]. Вона може стати засобом для висміювання людських недоліків, вад у характері, таких як жадібність. Поєднання Біблії та грошей, які зберігаються у різних розділах книги, викликає усмішку в читача.

Українці уміють сміятися й з речей серйозних. Вони не тільки кепкують один з одного, сприймаючи жарти доброзичливо, без образ, але й самокритичні, здатні іронізувати, насміхатися із себе: *““А що, – думаю, – як я її поцілую, а вона мене – в пику? Буває ж так. Он і в кіно показують...” – і шия перестав гнутися, дубіє. А Соня вже й не сміється, і очі примружила так сердито, що... Ні. Нехай краще другим разом”* [6, 13]. Експресивні синтаксичні засоби, такі як неповні, обірвані речення, слова-речення притаманні творам автора і створюють ситуацію напруги.

Засоби творення комічного поділяємо, спираючись на класифікацію Б. Пришви [3] на ситуаційні, словесні контрасти, словесно-ситуаційні та лексико-стилістичні.

Виділяємо такі **ситуаційні засоби**: *“Он на тому тижні ми як возили соломку до голови сільради з Семеном Одарковичем (батько в нього хтозна-хто, а мати – Одарка), то чого тільки й не ставлено нам на стіл... Пополасували! Тільки на салі трохи не повезло, бо до нього виделки подали. А раз подали, то вже ж руками в миску не полізеш. Взялися ми за виделки (важкі такі, німецькі), понаколювали по шматочку – і в рот. А сало тільки бринь – і сприснуло. І в Семена, і в*

мене! От сміха! Так ми тоді руками... Поки головиha в хатині – руками, а як увійде – знов за виделки беремося...” [6, 70]. Тут ситуація як окремий акт дійсності пояснюється у тексті і обумовлена бажанням на людях дотримуватись етикету.

Серед **словесних контрастів**: “Товариський суд був у селі вперше, і ніхто із старих достеменно не відав, що воно таке. – Думав, думав я, а й не второпаю, – шамкав дід Свиридон Мишлик... Сказано: товариський суд. Виходе, що Ява і я – товариші... – Атож! – дивився кудись понад ціпком маловидющими, в сльозі очима Павлентій Шкурпела, Свиридонів одноліток. – Ти, як молодший був, то косив, а він...: хекав. Знаття, товариші...” [6, 248], “Катуша... Хазяєчка-мамаша! Вазьмі моя душа, – капітан тицьнув себе кулаком у волосся на грудях, – только пазволь хатя би один раз пацилавать дочь Катушу! Адин раз, гаварю! Ну? Пайми: завтра Дженджібаров пайдьот в бой, пагібнет, может бить, навекі, і коршун виклюєт єму паследніє глаза... Пазволь, мамаша!” [6, 340]. Автор обігрує слово “товариш” та нове для селян поняття “товариський суд”. Гра слів характерна для творів Гр. Тютюнника, і як правило, служить для творення комічного ефекту. У другому прикладі за допомогою просторіччя відбувається творення аналогічного явища. Загалом, просторічні вирази вжито у творах Тютюнника з певною метою: це характеристика в основному негативних персонажів або певний засіб створення сміхового ефекту. Капітан здатний на безглузді, але безневинні вчинки, вдає з себе “Ромео” і таким чином відволікається від думок про війну.

Прикладом **словесно-ситуативних засобів** є: “Устим справді читав щодня. Найчастіше то були підручники для п'ятого класу, що zostалися від синового вчення: географія, природознавство, історія... Навіть арифметику Устим читав, не все, правда, а задачки. Сяде біля столу, складе руки по-учнівськи і чітко, як перед учителем, вичитує: “Вага вершків становить шістнадцять процентів ваги молока. Скільки вершків вийде з дванадцяти тонн молока?” Прочитає і замислиться на хвилю. Тоді скивне головою, радісно, по-дитячому засміється й скаже: “Та скільки ж? Мабуть, до трясці!” [6, 221]. Комічний ефект досягається за допомогою відмінностей між дорослим віком Устима та читанням ним із захопленням підручника для 5 класу. Словесними засобами вираження є в тому числі лайлива лексика, що вжита до контрасту з науковим стилем підручника.

Твори Григора Тютюнника багаті на **лексико-стилістичні** прийоми. Це, зокрема, пародіювання шляхом синтезу двох стилів – офіційно-ділового і розмовного: “Читая, тее-то як його, благость в очах твоїх, – веде своєї дядько Лук'ян, – открой мені хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: поторкаєшся ти сьогодні чаркою з земляками чи ні?” [6, 157]. Завдяки вживанню лексики іншого стилю в контексті звичайної

розмовної ситуації, у цьому прикладі поєднано в одному реченні навіть три, включаючи конфесійний, створено комічний ефект.

Мовні засоби художніх творів Гр. Тютюнника надзвичайно багаті. Це, зокрема, відображено і у вживанні, як і в традиційної більшості текстів гумористичного спрямування, прямої мови. Їй притаманні конструкції, що використовуються в розмовному стилі: неповні речення, вставні і вставлені структури, звертання, вигуки, модальні частки тощо: *“Юхим закручує цигарку і повільненько так заводить: **А-а, то було.** Пішов я тоді вдосвіта отуди за Оступ, тільки закинув снасть, став закурювати, дивлюся – гне, вже й кінець вудлища у воду вмочило. **Підбив, тягну. Дебеленьке щось, чую.** Витяг, а воно сама голова з минка... Чи я, **мо’**, дуже підбив?”* [6, 149]. Пряма мова є засобом індивідуалізації персонажів, передачі специфічної лексики та граматичних і синтаксичних форм живої усно-розмовної мови.

Найуживанішими синтаксичними прийомами в гумористичному дискурсі на рівні простого речення є використання **неповних двоскладних, односкладних речень**: *“Знаєш, дуращі од чого? Од здоров’я!”* (191), *“Чи отаке: “Клубнику ррадиться в календаррику щовесни проріджувати”...”* [6, 201]; **вставних і вставлених конструкцій**: *“– А ти в мене ще й молодиця — **хе-хе** – показна...”* [6, 38], *“Так воно ж якби само отаке пережило (**це я про голову**), то, може б, і не становилося цапа”* [6, 46]; **вживання модальних слів**, що несуть додаткову інформацію про характер, особливості світосприйняття суб’єкта мовлення, виражають його інтелектуальне ставлення, почуття, емоції: *“**А може б, і листа отому причинуватому Хекалу написали? Може ж, хоч ви його погулаєте**”* [6, 47]. У групі модальних слів особливо виділяються зі значенням невпевненості. Їх функціональною місткістю є здатність виражати як логіко-сміслові, так і емоційно-експресивні відтінки. За допомогою їх мовець вербалізує логічну оцінку достовірності висловлення, сприяє образному відтворенню дійсності й активному словесному впливу на читача/слухача з метою викликати сміхову реакцію.

З урахуванням аспектів мовленнєвої ситуації виділяємо еквіваленти речення [2], зокрема гумористичний ефект досягається завдяки використанню **власне-стверджувальних** на зразок: *“– **Хе-ге!** – доносить до мене вітер дядьків голос із кабіни. – Це ти, товаришок, неправильно кажеш... у нього є два «хе-ге», одне добре, друге – вперте”* [6, 127]. Це найпоширеніша конструкція, що об’єднує власне стверджувальні слова-речення, які виступають прямою і водночас позитивною відповіддю на поставлене запитання. Одні з них репрезентують увесь зміст репліки-відповіді, інші – тільки її частини, бо у відповідь, окрім слів-речень, входить речення, у конкретному змісті якого розкривається зміст самого слова-речення. Використання специфічних

стверджувальних речень є тим способом, за допомогою якого автор дає характеристику персонажа і, водночас, індивідуалізує його.

Питальні слова-речення представлені таким прикладом: *“Бурис пригальмовував, брався рукою за паркан чи штахетину і, ставши на педалях на весь зріст, заглядав у двір... Звідки? Де взято? Чого? Що кажуть? Кому могорич? За що?”* [6, 495]. У діалогах слова-речення питальної модальності можуть передавати різні емоційно-експресивні відтінки. Виконуючи роль репліки-прямого питання, такі слова-речення забезпечують розгортання діалогу. Ампліфікація питальних речень створює емоційно інтонований, почуттєво напружений комплекс вислову, що дозволяє авторові суб'єктивний світ героїв органічно ввести в свою оповідь [1, 119].

Заперечні: *“Нема в мене нічого нового. Нема. – Про що ви, дядьку? – Нема, кажу, синко́, в мене нічого такого в дворі. Шпориш починає сходити, так і той, поемаш, торішній”* [6, 496]. Трапляються переважно в діалогічному мовленні і здебільшого виражаються заперечним словом, що набуває додаткових модально-експресивних відтінків, стає емоційно вагомим, якщо повторюється, супроводжується іншою часткою або вигуком.

Спонукальні: *“А тут ще й проти вітру, і губи мені звело тик, що кричу “бички”, а виходить “мички”. – Гей, мички!”* [6, 69]. Являють собою офіційні та неофіційні команди, накази різного ступеня категоричності, подеколи спонукування-прохання, побажання і под. Для посилення імперативності вислову автор часто вдається до лексичного повтору чи поєднання слів у різних виявах.

Емоційно-оцінні: *“–Йй лишенько! Хто ж це? – Оксьонша зробила такі здивовані очі, що дільничний аж зніяковів”* [6, 498], **у тому числі з компонентом Боже, Господи:** *“Щось таке в вас неодмінно з'явиться. Йй-богу!”* (Це я від мамі навчився казати “йй-богу”)” [6, 461]. Містять у собі позитивне і водночас оцінно-експресивне ставлення мовця до простежуваних явищ.

Слова-речення у функції структур мовного етикету: *“– Паняй! – кинув небало, ніби Павло був його власним шофером. Павло не образився. Він звик терпіти потрібних людей..”* [6, 172], *“Спасибі тобі, птахо! – сказав до дівчини.– На свайбі одтанцюю...”* [6, 195]. Це синтаксично нечленовані побудови, які становлять традиційні і загальноприйняті формули привітання, прощання, вибачення, подяки, побажання успіхів тощо.

Парцеляція як засіб реалізації комічного у структурі речення є досить поширеною у творах Григора Тютюнника: *“Коли ти розумний, то, побудувавши, приміром, нову добру хату, не хвалися, а краще побідкайся: “Та нап'яв курінчик, холодно взимку, хоч собак ганяй. Цегла недопалена. Або – перепалена”*” (148). Парцельовані конструкції використовуються

мовцем із метою змістового виділення, динамізації, увиразнення, експресивізації певного фрагмента висловлення. Парцелят ніби повертає увагу реципієнта на логічно значущу деталь, при цьому граматична перерваність зв'язку виступає як синтаксичний засіб її акцентування [6, 449].

Приєднувані речення виражають здебільшого несподівані протиставлення, є лаконічними, влучними у змалюванні життєвих реалій. Змістова контрастність увиразнюється позиційним та інтонаційним розчленуванням, що збільшує експресивне навантаження приєднуваних речень.

Спостерігаємо активність сполучників сурядності *і* та *а* як виразників приєднувальних або протиставних семантико-синтаксичних відношень: *“Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю носовик і помічаю, як на дідовій щоці ворухиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. І я знаю чого”* [6, 12], *“Ого, коли б ні! – вигукую, хапаючи її за тоненький попереk, але раптом підсковжуюся і з переляком і огидою до себе відчуваю, що зараз так і обербенимось у грязюку. А вона сердито пручається з рук і ошпарює мене злим поглядом”* [6, 13].

Функція актуалізації, виділення змісту доданої частини пов'язується з такою синтаксичною особливістю приєднувальних конструкцій, як порушення звичайного розташування компонентів висловлення. Коли змінюється послідовність засобів зв'язку (препозиція на постпозицію), то відбувається спочатку виклад нової інформації, яка, на думку мовця чи оповідача, є більш суттєвою, вагомою, а насамкінець розкривається її зв'язок з попередньою одиницею: *“Ну, якщо будеш у наших краях іще колись, заходь прямо до мене. Нощ-полнощ – нагодую, притулю десь, чого ж...”* [6, 28].

Отже, як особлива форма реалізації комічного гумор характеризує душевну організацію людини і є невід'ємною рисою її вдачі. Найбільш вагомим при вивченні текстів у гумористичному дискурсі є опис мовних засобів і їх основних функцій, які залежно від комунікативної ситуації автор використовує для досягнення поставленої мети – донести комічну ситуацію до читача/слухача, здійснити вплив на його психоемоційну сферу [4].

Художній живопис Григора Тютюнника виникав на ґрунті народного життя, звідси письменник черпав прикметні риси своїх героїв, сюжети й багатство мови. Джерелом комічного, як правило, є якась невідповідність, життєва суперечність, наприклад, між метою і засобами її досягнення, формою і змістом, діями й обставинами. Мовними засобами створення комічного у творах письменника є використання неповних речень, вставних і вставлених конструкцій, вживання модальних слів, використання різних типів еквівалентів речень, приєднувальних речень, парцеляції та актуалізації. Досліджено поєднання у цій категорії культурної семантики та авторської специфіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вавринюк Т. І. Еквіваленти речень як засоби експресивного синтаксису в художньому тексті / Т. І. Вавринюк // Філологічні студії : наук. вісн. Криворізь. нац. ун-ту : зб. наук. пр. / ДВНЗ “Криворізь. нац. ун-т” ; за заг. ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ДВНЗ “КНУ”, 2015. – С. 113–124.
2. Загнітко А. П. Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії. – 2009. – Вип. 19. – С. 79–91.
3. Пришва Б. Г. Засоби гумору в творах Остапа Вишні / Б. Г. Пришва. – К. : Вища школа, 1977. – 116 с.
4. Прокопенко Н. М. Експресивно-оцінна семантика мовних одиниць в українському гумористичному дискурсі ХХ – поч. ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. М. Прокопенко. – Запоріжжя, 2017. – 20 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
6. Тютюнник Гр. Твори : у 2-х т. / Гр. Тютюнник. – К. : Молодь, 1984-1985. – Т. 1. – 1984. – 327 с. ; Т. 2. – 1985. – 327 с.
7. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : МП “Фенікс”, 1992. – С. 3–35.
8. Шульга Т. А. Гумористичний компонент у семантиці лексичних і фразеологічних одиниць мови творів Євгена Дударя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т. А. Шульга. – К., 2009. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 3 жовтня 2017 року